

ՍԵՒԱՆԻ ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԻՆ ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԴՈՒՌԸ

Ա.

Փայտագործական արուեստի ամենազեղեցիկ մնացորդներից մէկն է մեր մէջ Սեւանի Առաքելոց Վանքի հարաւային դուռը, որ այժմ պահուած է Երեւանի թանգարանում. մեր մանր արուեստի այս հոյակապ մնացորդը առանձին արժէք է ստանում գիտութեան համար, որ իւր պատկերագրութեան եւ զարդաքանդակների հետ ունի եւ ընդարձակ արձանագրութիւն թուականով եւ նորա ծագման մասնակից անձանց անունների յիշատակութեամբ:

Հնագոյն տեղեկութիւնը այս եւ նոյն վանքի արեւմտեան դրան ու նրանց արձանագրութիւնների մասին տալիս են Մանուէլ վարդապետ Կիւմիշխանեցի* եւ Շահաթունեան**, այնուհետեւ գրեթէ նոյնութեամբ կրկնում են իրարից արտագրելով Ալիշան***, Սմբատեան(0), Լալայեան(00), վերջին երեքը

տալիս են եւ դրան պատկերը, նաեւ Կոստանեան(000) եւ Ե. Շահազիզ(v): Այս բոլոր բանասէրներն էլ ոչ միայն չեն տուել ուղղագրական եւ կցումների վերաբրտագրութեամբ ճիշդ ընթերցում, այլ եւ թուականի սխալ վերծանութեամբ մեծ շփոթութիւն ստեղծել ընդերքի հասկացողութեան համար: Առաջին տողը, ուր թուականն է, բոլորն էլ անխտիր կարդացել են. «ՋՀԱ. թուականի ԼԵ. թիւ աւելի», ուստի եւ Շահաթունեան չինութեան ժամանակը նշանակում է 1557, Ալիշան «յամի 1522 կամ 1557», Սմբատեան 1559 եւ հայկական ՌԶ., Լալայեան եւ Կոստանեան հետեւում են Շահաթունեանին կամ Ալիշանին, իսկ Ե. Շահազիզ ոչ միայն կրկնում է թուականի սխալ ընթերցումը, այլ եւ արձանագրութեան «Յաղուպ բէկ»ը նոյնացնում Երեւանի նոյնանուն խանի հետ, որ ապրում էր ԺԵ. դարու քառասնական թուականներին, մասնակից կաթողիկոսական աթոռի փոխագրութեան անցուղարձին:

Թուականի այս ընթերցանութեամբ

* Պատմ. Սեւանայ վանուց. 1830, էջմ. եր. 43:

** Բ. եր. 213:

*** Սիսական, 84:

0 Գեղարքունի ծովագարդ գաւառ, Վաղարշ. 1895. 120:

00 Ազգ. Հանդ.

000 Վիմական տարեգիր, 178:

v. Հին Յերեւանը, 1931. 84:

արդարեւ, ստեղծուած է հակասութիւնների եւ շփոթութիւնների այնպիսի մի բաւիղ, որ անկարելի է դարձնում պատմական ճիշդ գաղափար կազմել արձանագրութեան մէջ յիշուած անունների եւ դրան ծագման ժամանակի մասին: Մէջ բերելիք աղբիւրներից կը տեսնենք, որ դրան սկզբնապատճառ Դանիէլի հնագոյն յիշատակութիւնն ունինք արդէն 1452 թուին, իբրեւ գրիչ Տաթեւացու Մատթէոսի մեկնութեան, կատարելահասակ, մեղքի կատարեալ գիտակցութեամբ մի կրօնաւոր. դորանից յետոյ, ուրեմն, նա ապրած պիտի լինի եւս 107 տարի. պէտք է մեր կաթողիկոսների շարքում աւելցնել մի Սարգիս եւ մի Յաղուր բէկ իբրեւ Հայաստանի տէր ժ.Ձ. դարի երկրորդ կիսամեակի սկզբներում, եթէ ճիշդ համարենք այս ընթերցումը:

Ա՛րդ, ո՞րտեղից է ծագում այս սըխալը եւ դորա հետ կապուած շփոթութիւնը: Կարճ պատասխանենք. արձանագրութեան տռաջին երեք տառերը՝ «ՋՀԱ» ամբողջապէս թուական ընդունելուց, որով ստացւում է $1006 (992+35) + 551 = 1557$: Բայց ուշագիր ընթերցողը կարող է տեսնել, որ այդպիսի ընթերցումը ոչ միայն զէմ է հայ թուականների գործածութեան, ալ եւ անմիտ. ճիշդ է ունինք հարիւրաւորների եւ տասնաւորների յաւելումներ, կամ հարիւրաւորների եւ տասնաւորների վերայ միաւորների յաւելումներ, բայց ոչ երբեք հարիւրաւորների, տասնաւորների եւ միաւորների հետ նոր տասնաւորների եւ միաւորների յաւելում: Ըստ այսմ ՋՀԱ գրերից թուական է միայն Ջ, իսկ ՀԱ կրճատումն է Հա(յոց) բառի, որով ամբողջը պիտի կարդալ. «Ջ. Հա(յոց) Թուականի, ԼԵ թիւ աւելի», այսինքն $216 = 1486$: Այսպէս կարդալով՝ բոլոր

ստեղծուածները լուծւում են եւ արձանագրութեան մէջ յիշուած անձնաւորութիւնները միանգամայն համապատասխան գալիս ժամանակին եւ յիշատակարանների տուած տեղեկութիւններին, ինչպէս կ'երեւայ հետեւեալ պրակների մէջ:

Բայց այսպիսի քննութեան անցնելուց առաջ՝ ճշդենք արձանագրութեան բնագիրը, մատնանշելով մեր հնագոյն բանասէրների ընթերցումները. արձանագրութիւնը տողատու էնք ըստ յանգերի, իսկ Ա. Բ. եւն. տառերով նշանակում բնագրի տողերը դրան կողքերի համեմատ. մեր ընթերցումածի մէջ ընդգծուած տառերը կցուած են իրար (փակագիր), նրանց ձեւերը պէտք է տեսնել նկարի մէջ (պատկ. 1):

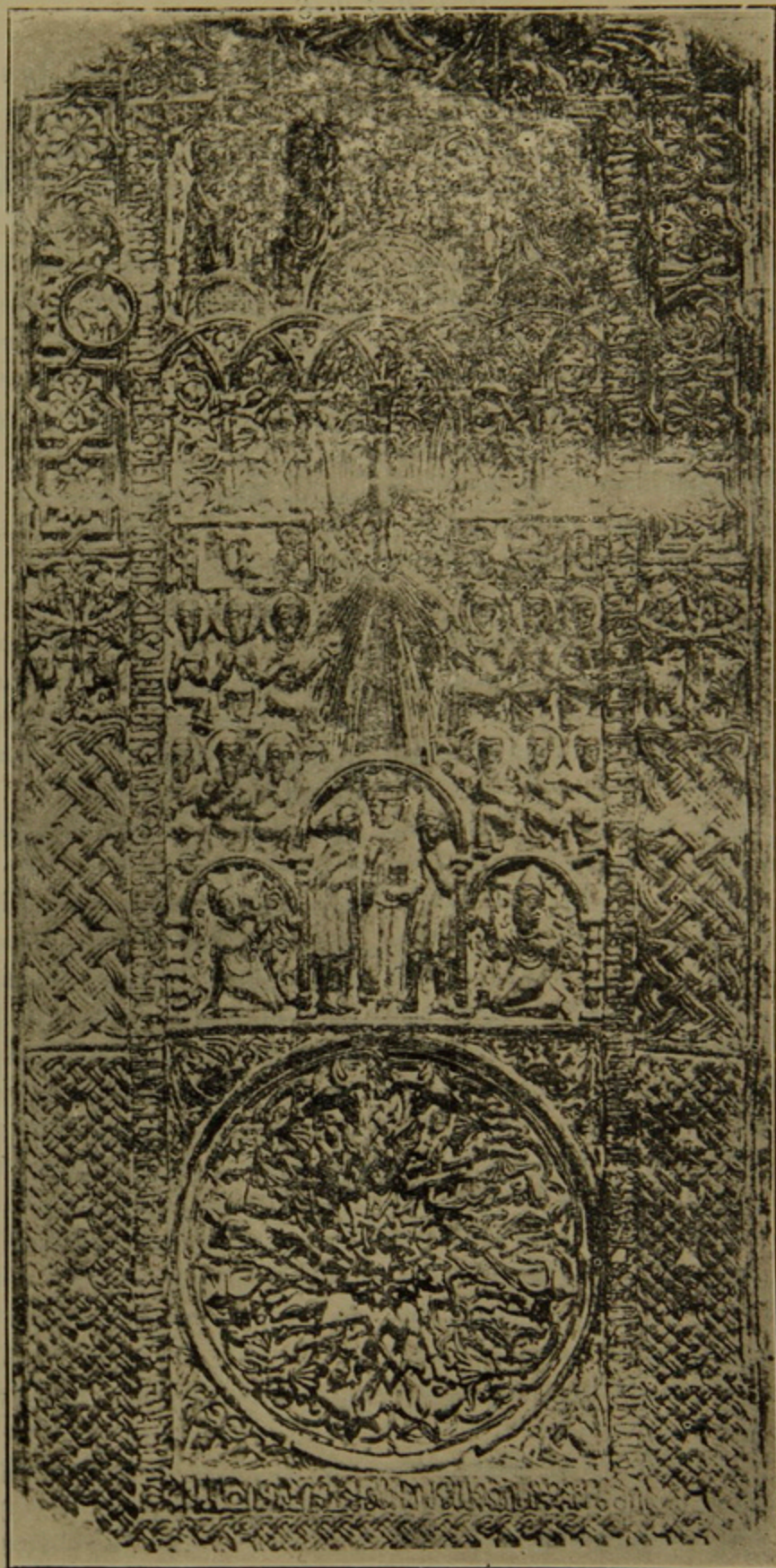
- Ա. 1. Ջ. Հա թվկանի
2. ԼԵ. թիւ աւելի:
3. Յաթուկալթե տն Սարգսի
4. Ի խանութե Յաղուպ բկի
5. Ծաղկեցաւ դուռն տաճարիս
6. առաքելոցն Քի
7. հրամ ան աւս վղի

Ծանօթ. 1. Մվ. ՋՀԱ. թուականին. Շխ. Ա12. Սմբ. Կոստ. Շեզ. ՋՀԱ. թուականի.

2. Մվ. երեսուն եւ հինգ թիւ աւելի: Շխ. Ա12. Սմբ. Կոստ. ԼԵ. թիւ. Շեզ. երեսուն եւ հինգ:

3. Մվ. յաթոռակալութեան տեառն Սարգսի. Շխ., Ա12., Սմբ., նոյն: Կոստանեան տն, որ ուղղել է իւրովի եւ ոչ թէ բնագրի վերայ այդպէս կարդալով: Շեզ. Սարգիսի:

4. Մվ. Աղուպ պեկին, Շխ. Յաղուր բեկի. Ա12. Յեաղուր բեկի, Սմբ. Յաղուր բեկի. Կոստ. Յաղուր բեկի. Շեզ. Աղուպ պեկի:

Պատկեր թիւ 1

- Բ. 8. Եռամեծիս Դանիէլի
9. Եւ սիրելի որդոյ սորին
10. Եպիս տը ներսեսի
Գ. 11. ձեռամբ սորին աշա-
կըտի
12. անարժանիս Աբրահամի
13. նայ եւ եղբաւր մեր սի-
րելի
14. շնորհաւք իլի Գրգիսի
15. յ(?)ոտս անկիմ ամի
16. հայցել տէ պարգեւ ձրի
17. բարունապտիս համայն
ազգի
18. Եւ ծնողացն իւրոց բարի

19. Կպտ քհի եւ մաւրն Հա-
մօրի.*

Համեմատութիւնը ցոյց է տալիս,
որ Ալիշան հետեւում է Շահխաթունեա-
նի, բայց, դուցէ, ունեցել է եւ մասնա-
ւոր աղբիւր. Սմբատեան Շահխաթունե-
անին, թէեւ ինքն էլ տեսել է դուռը, ու-
րով եւ բացատրում են փոքրիկ տարբե-
րութիւնները. Լալայեան օգտւում է Ա-
լիշանից. Կոստանեան յայտնում է, որ

բայր, Շիզ. եղբոր:

14. Մվ. Շիզ. շնորհօք:

Մվ., Շիզ. Գրիգորի, Շիս. Գրգսի: Ալշ.
Սմբ. Կոստ. Գրիգորիսի:

15. Յ-ի առաջ հարցական
ենք դրել, որովհետեւ տառը չկայ ար-
ձանագրութեան մէջ, այլ մի փոքրիկ
նշանախօս միայն վերելում, որով, գու-
ցէ, փոքրագրիչը կամեցել է իւր մոռա-
ցած տառը մատնանշել. հաստատ չի
կարելի պնդել: Մվ. Ալշ. Սմբ. Շիզ.
յոտս, Շիս. Կոստ. ոտս: Մվ. Ալշ. Շիզ.
անկանիմ ամենայնի, Շիս. Կոստ. ան-
կանի յամի, Սմբ. անկանի ամենայնի:
Բնագրի մէջ այնպէս է, ինչպէս մենք
ենք տալիս, այսինքն «անկիմ ամի»,
բայց առաջին բառի ժ-ը այնպէս է գրը-
նած, որ սխալմամբ կարելի էր շեղագիր
յ կարդալ, այդտեղից էլ Շիս-ի եւ նրան
հետեւող Կոստ-ի սխալը:

16. Մվ. Շիզ. հայցել
տեառն, Շիս. հայցել տեառնէ. Ալշ.
հայցեալ տեառնէ, Սմբ. Կոստ. հայցել
ի տեառնէ: Բնագրի մէջ Տ-ի պոչը այն-
պէս է կպած լ-ին, որ սխալմամբ կարե-
լի էր կցուած լի կարդալ, դորանով է
բացատրելի «ի տեառնէ» ընթերցումը:
Ամենք, պարզեւ, Շիզ. պարզեւ:

18. Ամենք, «և», միայն
Սմբ. «եւ»: Կոստ. ի(ւ)րոց, բնագրի
մէջ ռ-ի նշանով, ուրեմն կցուած է:

5. Մվ. Ծաղկեցաւ դուռն տանա-
նի, Շիս. Ալշ. Սմբ. Կոստ. տանարիս,
Շիզ. տանարի:

6. Մվ. Առաքելոցն Քրիստոսի,
նոյն եւ միւսները:

7. Մվ. հրամանաւ սուրբ վարդա-
պետի, նոյն Ալշ. եւ Շիզ. վերջինս
«սուրբ»ը կրնատ, «ս»: Շիս., Սմբ. եւ
Կոստ. չունին «սուրբ», բայց «ս» տառը
կայ բնագրի մէջ, միայն իբրեւ մաս
«հրամանաւ» բառի, ինչպէս մենք ենք
կարդում:

Ծանօթ. 8. Սմբ. եւ Շիզ. Դանիէ-
լի:

9. Բոլորն էլ՝ «որդւոյ»

10. Մվ. եպս. Տէր Ներ-
սեսին. Շիս. եպսիս Տէր Ներսէսի. Ալշ.
եւ Կոստ. նոյն Շիս-ի հետ: Միայն Կոստ.
ունի «տը»: Սմբ. եւ Շիզ. եպիսկոպոս
տէր Ներսէսի.

11. Ամենքն էլ «աշակեր-
տի»:

12. Ամենքն էլ «անարժա-
նիս Աբրահամի», այսինքն առանց կրց-
նածքների, իսկ Շիզ. անարժանի:

13. Ամենքն էլ «նաև»,
իսկ Շիզ. նաեւ: Մվ. եղբոր, Սմբ. եղ-

իւր աղբիւրը Շահաթունեանն է. Շահապիզ հետեւել է Մանուէլ վարդապետին, իսկ փոքրիկ տարբերութիւնը, որ կայ երկուսի մէջ, գուցէ, ինքն է կարգացել աշխատէս բնագրի վերայ*:

Բ.

Այժմ աշխատենք որոշել արձանագրութեան մէջ յիշուած պատմական անունները՝ Սարգիս կաթողիկոսի եւ Յաղուպ բէկի՝ անձնաւորութիւններն ու ժամանակը եւ տեսնենք նրանք համապատասխան ե՞ն մեր ընթերցման թը-

Յանօք. 19. Մվ. Կարապետ ֆահանայի եւ մօրն Համաւորի: Շխ. Կրպտ ֆահանայի եւ մարն...: Չի կարգացել մօր անունը, նոյնը եւ Կոստանեան: Այլ. Կարապետ ֆահանայի եւ մօրն (իւրոյ) Համաւորի: Սմբ. Կարապետ ֆահանայի եւ մարն Համասփիւռի Շեզ. Կարապետ ֆահանայի եւ մօրն Համաւորի:

* Այս փաստը ապացոյց պիտի լինի քէ ինչքան զգուշութիւն է հարկաւոր, առ հասարակ, առանց նմանահանութիւնների արձանագրութիւններից օգտուելիս: Երախտապարտ ենք Շահիսաթունեանի, Ջալալեանի եւ ուրիշների կատարած գործի համար, բայց հայագիտութեան ամենակարեւոր եւ անհրաժեշտ կատարելիքներից մէկը պիտի համարել արձանագրութիւնների նոր, ամբողջական եւ նմանահանութեամբ ֆենական հրատարակութիւնը:

** Չամչ. Գ. 506-7:

*** Չեռ. երեսանի քանգ. №134) 129 եւ Չեռ. էջմ. №1312 նմ. տ. մեր «Խաղրակեանք» 234:

iv. Չեռ. էջմ. №2664 տ. եւ մեր «Խաղրակեանք» եր. 232:

v. Այրարատ. 230:

vv. Ազգապատում 2180:

ւականին, թէ ոչ:

Գրեցոր Մակուեցու (1465) անմիջական յաջորդն էր նորա աթոռակալ Արիստակէս Բ., որին Չամչեան սխալմամբ չորս տարի միայն ինքնազուլի կաթողիկոսութիւն է տալիս՝ 1462-1465, յաջորդ նշանակելով Սարգիս երկրորդին եւ սա Յովհաննէսին**։ Արիստակէսի մահուան եւ Սարգսի յաջորդութեան ժամանակի եւ տեւողութեան նկատմամբ սխալում են նաեւ Չամչեան եւ Օրմանեան. առաջինը նշանակում է Սարգսի կաթողիկոսութիւնը 1468-1476, իսկ երկրորդը 1470-1474: Բայց մենք հաստատ գիտենք, որ Ջի Ե ՋիԲ*** թուականներին կենդանի էր դեռ Արիստակէսը, եւ միայն ՋիԳ թուականին առաջին կաթողիկոս է յիշուած Սարգիս երկրորդը iv: Մեր հին հեղինակներէն էլ Դաւրիթեցին Սարգսի կաթողիկոսութիւնը նշանակում է ՋիԳ, իսկ «Չամբո»-ի հեղինակը՝ ՋիԳ, եւ հաւանորէն Գ եւ Դ տառերի չփոթութիւնից է ծագել այս տարբերութիւնը. Իտալիայի Գենուա քաղաքի գիւանից հանուած տեղեկութիւնը՝ մի մեռած կաթողիկոսի մասին 1474 թուին՝ ճիշդ Արիստակէսին պիտի վերագրել, ինչպէս եւ կարծել է Ալիշան(v) եւ ոչ Սարգսին, ինչպէս Օրմանեան(vv): Ըստ այսմ իրրեւ վերջնականապէս պարզուած, Արիստակէսի մահը պիտի նշանակել 1474ին եւ Սարգսի առաջին տարին 1475ին:

Բայց սորանով չէ վերջանում Սարգսի անուան հետ կապուած չփոթութիւնը. Ալիշան սրան յաջորդ է նշանակում Յովհաննէսին 1475-1476 եւ ապա Սարգիս Գ. 1477-507. Չամչեան Յովհաննէսի համար 1476-1477 եւ Սարգիս Գ. ի՝ 1477-1506. իսկ Օրմանեան Սարգիս Գ. ի համար Յովհաննէսին աթոռակից է նշանակում 1476ին եւ ապա 1484-

1515 իրրեւ ինքնագլուխ: Այս երեքի համար էլ այս ժամանակում Սարգիս Գ. ի գոյութեան հիմք է ծառայել Դաւրիթեցին, զոնէ Ալիշանը հաստատ յիշում է իւր աղբիւրը, առանց պատճառարանելու, իսկ Օրմանեան փորձում է լուսարանել Դաւրիթեցու խօսքերը եւ զորա վերայ հաստատել իւր պնդումը:

Մէջ ենք բերում Դաւրիթեցու այդ հատուածը՝

«Թուական ԶԺԵ: Նոյն տր. Գրիգոր եւ նոյն տր. Արիստակէս:

«Այլ եւ եղեւ կթղկս. տր. Սարգիս:

«Թուական ԶԻԳ: Նոյն տէր Սարգիս, այլ եւ եղեւ կթղկս. տէր Յօհաննէս:

«Թուական ԶԻԵ: Նոյն տէր Յօհաննէս. այլ եւ եղեւ կթղկս. միւս այլ տէր Սարգիս»:

Օրմանեանը ընդգծուած բառերի հիման վրայ պարզ է համարում այստեղ յիշուած երկու Սարգիսների զանազանութիւնը, մէկը որպէս Յօհաննէսի նախորդ, միւսը յաջորդ: Արդա՛րեւ, միայն այս հատուածով ուրիշ կերպ էլ հասկանալ կարելի չէր, բայց Լուսաւորչի աջի Աղթամարից գողանալու նախընթաց պատմութեան մէջ ժամանակակից կաթողիկոսների յիշատակութիւնը բոլորովին հակառակն է հաստատում. Վրթանէս եպիսկոպոսը Աղթամար է գնացել «խորհրդով եւ կամօք կթղկոսացն էջմիածնի, որոց անուանքն էին Սարգիս եւ Յօհաննէս». աջի ազատութիւնից յետոյ՝ Զուղայից «առաքեցին աւետաւորս ի սր. աթոռն էջմիածին առ կթղկոսն Սարգիս եւ Յօհաննէս», որոնք եւ նախիջեւան են գալիս ընդառաջ*: Այս վկայութիւնների մէջ առաջին կաթողիկոսը միշտ Սարգիսն է յիշուած եւ երկ-

րորդը միայն Յօհաննէս. վերեւ մէջ բերուած ժամանակագրական հատուածի մէջ էլ «միւս այլ տէր Սարգիս» խօսքերով ուրիշ Սարգիս չունի Դաւրիթեցին իւր մտքում, բայց եթէ աջի պատմութեան մէջ Յօհաննէսից առաջ յիշուած Սարգիսը, որի հաստատութեան անհերքելի ապացոյցն է եւ այստեղ կրկնութիւնը, թէ «այս Յօհաննէս եւ Սարգիս կթղկոսաց ժամանակին» է կատարուել աջի ազատութիւնը:

Աւելացնենք, որ ժամանակագրութիւնների համաձայն աջի ազատութեան տարին ԶԻԶ թուականն է**, իսկ Դաւրիթեցին Վրթանէսի ղեկերումը Աղթամարում Եօթ տարի է նշանակում, ուրեմն եւ ազատելու խորհուրդն ու որոշումը 1469-70 թուին, երբ իսկական կաթողիկոսը Արիստակէսն է եւ փոխանորդը Սարգիս երկրորդ: Եթէ Եօթ տարուայ տեւողութիւնը չափազանցութիւն չէ, որ շատ հաւանական է, Վրթանիսի լուսոյ պսակն աւելի պայծառացնելու համար, նշանակում է Յովհաննէսի մասնակցութիւնը նաեւ գողանալու խորհրդի մէջ՝ յետագոյն մտածողութիւն է հեղինակի կողմից. ազատութեան ժամանակակից համարելով, կարծում է մասնակից նաեւ առաջին խորհրդակցութեան հակառակ դէպքում պէտք է կարծել, որ աջի ազատութեան միաբեր յղացում է Սարգսի կաթողիկոսութեան առաջին տարին իւր Յօհաննէս աթոռակցի մասնակցութեամբ, ուրեմն եւ Վրթանիսի ծպտեալ աշխատանքը Աղթամարում պէտք է մօտաւորապէս երեք տարի տեւած լինի: Ինչպէս էլ լինի, Դաւրիթեցին աջի ազատութեան ժամանակակից Սարգսի մասին մտա-

0. Անդ. 2208:

00 Ամստերդամ. 1669. եր. 422:

* Դաւրիթեցի. Ամստ. 412. 415:

** Չամչ. Գ. 507

ծում է որպէս Յովհաննէսից նախաթու եւ նոյն՝ խորհրդակցութեան Սարգսի հետ, թէ եւ ժամանակագրական հաւանածի մէջ Յովհաննէսից յետոյ եւս յիշել է. «միւս ալ» խօսքերով ոչ թէ ուղում մի ալ Սարգիս հասկանալ, ալ թէ Յովհաննէսի ժամանակ կաթողիկոս էր մի ուրիշն էլ, տէր Սարգիսը: Օրմանեանի կարծիքը, թէ խորհրդակցութեան մասնակից Սարգիսը ուրիշ էր եւ ազատութեան մասնակիցն ուրիշ, չի արդարանում ոչ մի աղբիւրով*:

Այսպիսի հասկացողութեան եւ բացատրութեան համապատասխան են եւ մեր բոլոր աղբիւրները. Չամչեան ԶԻԴ եւ ԶԼԱ թուի յիշակարան է տեսել «ի հայրապետութեան տն. Սարգսի եւ յեպիսկոպոսութեան տն. Յովհաննիսի»**: Նորանից անկախ մենք էլ տեսանք, որ Սարգսի կաթողիկոսութեան առաջին տարին ԶԻԴ էր, երեւի այդ տարին էլ Յովհաննէսին աթոռակալ պիտի նշանակած լինի եւ երկուսով հետամտած աջի ազատութեան. Յովհաննէսի աւելի վաղ աթոռակցութեան մասին մինչեւ այժմ ոչ մի աղբիւր յայտնի չէ, եւ առհասարակ նորա անունը չենք տեսնում յիշատակարանների մէջ բացի Առաքելի, Չամչեանի եւ Ալիշանի (V) մէջբերումներից, ԶԻԳ. (ԶԻԴ) – ԶԻԶ թրւականներից, մինչդեռ Սարգսի անունն հետեւի կարող ենք բաղմաթիւ աղբիւրների մէջ կաթողիկոսութեան առաջին տարուանից սկսած եւ մի քանի տարի իրար յետեւից անընդհատ. Յովհաննէսը, հաւանօրէն, աջի ազատութիւնից յետոյ ուղեւորուել է Լեհաստան, որի ներկայութիւնը 1485 թուին կամենից քաղաքում վկայում է Ստեփանոս Ռոչ-

քեան*, եւ երբեք չէ եղել նախաթու կաթողիկոս:

Տարաբախտաբար այստեղ ձեռքի տակ չունինք մեր հաւաքած Յիշատակարանների հարուստ ժողովածուն, ուստի եւ լրիւ չափով չենք կարող բերել Սարգսի, նորա հետ եւ Յաղուր բէկի անունների յիշատակութիւնները, որչափ մեզ մատչելի են դարձած, բայց ինչ որ յիշել կարող ենք, բաւարար է հաստատելու թէ Սեւանի դրան արձանագրութեան Սարգիս կաթողիկոսը նոյնանուն երկրորդն է, իսկ Յաղուր բէկը Ազգոյունլի Ամիրի իշխան, Աթմանայ թոռն եւ Հասան բէկի որդին, որ իւր հօր մահուանից յետոյ՝ 1478ին սպանեց իւր աւագ եղբայր Սալիլին, եւ ժառանգեց իշխանութիւնը, տէր դառնալով Պարսկաստանի հետ եւ Հայաստանին. սա էլ իւր հերթին գեղակուր եղաւ իւր քրոջ ամուսին Արգարիլի իշխան չէյի շէյ-գարի կողմից 1491 թուին: Ապա ուրեմն այս Յաղուր բէկը բոլորովին տարբեր է Աթուրի փոխադրութեան ժամանակակից նոյնանուն անձից, որ Գարագոյունլի իշխանների կողմից Նրեւանի կուսակալ էր նշանակուած, եւ որոնց տէրութիւնը կործանուած էր արդէն Յաղուրի հօր Հասանի ձեռքով:

Այժմ անցնենք փաստերի յիշատակութեան: Արիստակէս Բ. մեռած տեսանք ԶԻԳ. (= 1474) թուին եւ Սարգիս Բ. ԶԻԴ. (= 1475) իրրեւ «ընթանուր Հայոց ազգի» կաթողիկոս:

Նոյն թուին Պոռչեանների Սպիտակաւոր Աստուածածնի վանահայր Դարիթ գրել է մի աւետարան «ի յաթոռակալութեան Վաղարշապատու տր. Սարգիս կթղկսի»**:

* Ազգապատում. 2179:

** Հատոր Գ. 506-7:

Յ. Այրարատ. 230:

* Անդ. 230:

** Մեր «Խաղբակեանք» 234. Ձեռ. Էջմ. №1312 ևժ.

Ձաքարիա եւ Աբրահամ եղբայրնե-
րը նոյն վանքում ՋԻԵ (= 1476) թուին,
«ի զանութե. Պալանդուր Հասան բէ-
կին, ի կաթողիկոսութե. տն. Սարգսի»
նորոգել են մի ձաշոց*:

Մի ուրիշ Ձաքարիա գրիչ գրել է մի
աւետարան «ի թվին Հայոց:Ջ. եւ ԻՋ:
ամի, ի ձորս Աշոտո եւ ի վանս յԱնկիւ-
նեաց: . . . ի թաղաւորութեան Հասան
Պարոնի, որ առ ու գերի արաւ զաշխարհն
Տփլիս. ԿՌ. մարդ, ԼՌ. ի սուրն ան-
ցուցին: ԼՌ. գերի: . . . ի հայրապետու-
թե. ար. Սարգսի»**:

Վերելի Գաւթի գրիչը ՋԻԵ (1478)
թուին իւր գրած ձառնութիւնը թուագը-
րում է «ի զանութե. Յայդուր պէկին
որդոյ Հասան պէկին, թոռինն Աթմա-
նայ, զոր (sic) յայսմ ամի էսպան զեղ-
բայրն իւր զսուլտան իմալիլն եւ էառ ըզ-
սուլթանութիւն: Եւ ի յաթոռակալութեն
Վաղարշապատու ար. Սարգսի կթղի.»0:

Ուշագրութեան արժանի է, որ չորս
տարի իրար յետեւից եւ երկու անգամ
միեւնոյն գրչի կողմից ունինք Սարգսի
անունան յիշատակութիւն առանց որ եւ է
ակնարկի, թէ նոցանից մէկն ու մէկը
տարբեր անձն է:

Վերել յիշուած Աբրահամ գրիչը,
որ միեւնոյն ժամանակ նկարիչ էր, գը-
րել է եւ ծաղկել մի աւետարան 1482 թը-
ւին «Յաղուպ բեակի» եւ Սարգիս կաթու-
ղիկոսի ժամանակ (00) զարձեալ առանց
յիշելու, որ այս Սարգիսը տարբեր է
ՋԻԵ թուին իւր յիշած նոյնանուն կա-

թողիկոսից: Նոյն թուականին Ձամ-
շեանն էլ տեսել է մի յիշատակարան
Սարգսի եւ Յովհաննէսի անունների յի-
շատակութեամբ (00):

Ալէքսիանոս եպսկոպոսը Արքայի
վանքում Եաղուր բէկի թաղաւորու-
թեան եւ տէր Շմաւոնի կաթողիկոսու-
թեան ժամանակ ՋԼԵ կամ է (= 1486
կամ 1488) թուին գրել է մի մեծադիր
աւետարան*:

Եղիա գրչի կողմից ՋԼԹ (= 1490)
թուին գրուած է մի աւետարան ի հայ-
րապետութեան տ. Սարգսի**:

Կեչառուաց վանքի Գալուստ արե-
ղան ՋՈ՝ (= 1491) թուին, «ի բռնա-
կալութեան աշխարհիս Հայոց եւ Պար-
սից Եաղուր բէկի եւ ի հայրապետու-
թեան տեսոն Սարգիս կաթողիկոսի
Հայոց եւ պատրիարկ Վաղարշապատու
. . .», գրել է մի աւետարան***:

Ձենք ուզում այլ եւս շարունակել
մեր տեղեկութիւնները Սարգսի մասին,
քանի որ մտադիր ենք մի անգամ եւս
գառնալ նրա կաթողիկոսութեան ամ-
բողջ ժամանակի պարզարանութեան,
երբ հնարաւորութիւն կ'ունենանք լիո-
վին օգտագործել մեզ մատչելի եղած
բոլոր նիւթերը. այստեղ հարկաւոր էր
միայն բացատրել, թէ ո՞վքեր են արձա-
նագրութեան մէջ յիշուած Սարգիս կա-
թողիկոսն ու Յաղուր բէկը:

* «Խաղբակեանք» 236: Ձեռ. Էջմ.
№479, 278, 278ա:

**Արարատ. 1911. 219:

0. Մեր «Խաղբակեանք» 235: Ձեռ.
Էջմ. №909, 942, 488բ:

00 Ձեռ. Երեւանի քանգ. №1091 եւ
Ձամչ. Գ. 506-7:

* Սմբատեան. Գեղարքունի. 52:
Այստեղ Նախիջեւանում, ուր վերջնա-
կան կերպարանք է ստանում յօդուածը,
ոնաբաւորութիւն չունինք որոշելու կա-
թողիկոսի անձնաւորութիւնն ու վան-
քի տեղը. հաւանօրէն Շմաւոնը Աղուա-
նից կաթողիկոս պիտի լինի:

** Անդ. եր. 397:

*** Անդ. եր. 48:

Այսպիսի լուսարանութիւնից յետոյ այլ եւս անկասկած պիտի համարել թրւականի մեր ընթերցումը, որ համապատասխան է վերեւ մէջ բերուած պատմական հանգամանքներին:

Սեւանի հարաւային դուռը շինուած է ԶԼԵ թուականին:

Գ.

Ո՞վ է Դանիէլ վարդապետը, որի հրամանով շինուած է դուռը: Բարեբաղդարար այստեղ էլ յիշատակարանները օգնում են պարզելու ոչ միայն նորա, այլ եւ Արրահամ նկարչի եւ միւսների անձնաւորութիւններն ու յարաբերութիւնները, ամենքն էլ ժե. դարու երկրորդ կիսում, որով կրկին հաստատուում է դրան շինութեան ճիշդ ժամանակը, թրւականի մեր ընթերցման համեմատ:

Դանիէլի մասին, յիշեցինք արդէն, որ հնագոյն տեղեկութիւնն ստանում ենք 1452 թուին, երբ նա իւր ձեռքով գրել է Տաթեւացու «Մատթէոսի մեկնութիւն»ը, տալով նաեւ մի քանի մեծ ու փոքր յիշատակարաններ իւր եւ իւրայինների մասին տեղեկութիւններով (7բ. 148բ. 230ա. 233ա. 281բ-282ա):

Նա իրեն անուանում է «տառապեալ եւ եղկելի ոգի, անուամբ միայն սբ. եւ ոչ զործով», «վիրաւորեալ մեղօք Դանիէլ սբ.»։ Ամենից ընդարձակն ու կարեւորը վերջին յիշատակարանն է, որից բառացի մի հաստուած մէջ ենք բերում նրա անձն ու պատրաստութիւնը բնորոշելու համար, մի տեսակ ընծայական իւր մատենի. «Ամենեցոյն (!) ակն նայի ի քեզ, տր., իմացականք եւ իմացաւոք, որպէս ի անունդ եւ ի հաստումն. եւ երեք կարգաւք ապրին, որդիայկանաւ կամ վարձատրութ. կամ ծառայականաւ: Եւ աստուած հեռացեալքն եւ ընդ մահու սահմանաւ, յորոց է աղքատ ոգի Դանիէլ, ակնկալու ու

զորմուե. քո եւ քոոցն: Որ ի ձեռնաւորութենէ բարերար կամաց քոց, հնարեալ եւ վստահացեալ ընծայարեր լինել քեզ ի քոոցն, զայս կտակ մատենի բռնելիք! շնորհաց քոց, նուէր յեկղցի քո սբ. ի յաւգուտ կարգաց որ անդ: Եւ ի ձեռն նոցա ի քէն գիւտ շնորհաց տառապելոյ քո Դանիէլիս: Արդ, ընդ իս առեալ ըզգութ քո եւ զարժանաւորս քո, հայցեմք ի քէն, ամէնողորմն ած., երեքերեւեան եւ միեղէն տրութի. եւ ամութի., հայր եւ բան եւ հոգի սբ., արմատ անմահուե. եւ տուն (կ) կենարբ եւ պտուղ լուսարաշխ, կենարար մեռելոյս, լոյս խաւարելոյս, բժիշկ հիւանդիս, եւ ըստ ողորմութեն. քում հայր որբոյս, ընկալ զսայ ի ձեռաց իմոց աղերս յեկեղեցի քո ի փառս անուան քում մեծի, ի պայծառութի. կաթողիկէի, ի փրկութի. հոգոց մանկանց նորա, ի նշան յիշատակի չքաւոր ոգոյ իմոյ: Եւ արձանացոյ զսայ եւ արդիւնացոյ մինչ ի կատարումն շարձայկանացս աւրըստաւրէ ողորմութի. զտանել ի ձեռն նոցայ, որք պաշտեն սովաւ առջի քո յաւիտեան»:

Ապա նա տալիս է տեղեկութիւններ մատենանի բովանդակութեան, գրչութեան տեղի եւ ժամանակի մասին. «Արդ գրեցաւ սբ. աւետարանի քաղուածոյս Մատթէոս գլխին յերկիրս Գեղամայ, ի Սեւան կղզի, ընդ հովանեաւ սբ. Ածածնիս. եւ սբ. Առաքելոցս, սբ. Կրպիս. եւ սբ. Լուսւորչիս, սբ. նշանացս եւ սբ. վրդցս շիմաց» ... ի կաթողիկոսութեն. տր. Գրդրի., առաջնորդ մեծի սբ. աթոռոյ էջմիածնի, ի խանութեն. Ջահանշահի, որդոյ Ուսուփի, ի թվկնե. հայոց: Զ:» ի վերջոյ յիշել է խնդրում «զհայրն իմ գկրպ. քհնյ. եւ զմայրն իմ Համաւոր, եւ զեղրարքն զԳրգրէս քհնյ, Վրդնս, Ռստակէս եւ զքեռն իմ Սատղ., եւ զհգյեղարսն իմ

դՏիրապետութեան արեղայ, եւ զներսէս, բազմեբախտ իմ զՅովհաննէս կրօնաւոր... : Այլ եւ զԱլէքսիանոս արեղայ, որ զօրինակն շնորհեաց» : *

Դանիէլի մասին երկրորդ տեղեկութիւնն ունինք 1464 թուին՝ նորա համար գրուած տօնականից, որ մինչեւ վերջերս էլ պահուած էր Սեւանում եւ մի քանի տարի առաջ միայն բերուած է էջմիածին** , բաղկացած էր 952 թերթից, որի առաջին տաս թերթն այժմ՝ ընկած է գրուած սիրուն բոլորգրով, երկսիւն, բամբակի թղթի վերայ, սկսուածքի եւ լուսանցքի զարդերով, կենդանիներով, երբեմն նաեւ թեւաւոր, եղջերու թռչուն, երբեմն կտցին օձ բռնած. պարիկ, մարդկային պատկերներ՝ կիսանդրի եւ ամբողջական : Գրիչն ու նկարիչն է Հաւուց Թառի վանական Ստեփանոս, որ գրել է սկզբում իւր համար (ներքեւ լուս. 202բ - 203ա. 222բ - 223ա)*** , իսկ յետոյ 273ա-ից սկսած յիշատակարանների մէջ ստացողը Դանիէլ վարդապետն է : Երկու յիշատակարանի մէջ, 639ա եւ 937ա՝ ձեռագրի վերջում մանրամասնութիւններ ենք իմանում Դանիէլ վարդապետի ծնողների եւ մերձաւորների մասին. առաջին մէջ, որ գրչից տարբեր ձեռք է, յիշուած են հայրը Կարապետ քահանայ, մայրը Համաւոր, եղբայրները Ռստակէս, Վրդանէս,

Գրիգորիս քահանայ. Յուսիկ, Ներսէս, Սահակ, Յակոբ, Մելիտոն, Ասանէթ եւ Մինախաթուն. հօրեղբայրները՝ Ամբրիւթ եւ Կուլիաթ եւ սրանց հայրը Ասպանդար : Վերջին յիշատակարանի մէջ հօր եւ մօր հետ կրկնուած են եղբայրներից Ռստակէս, Վրդանէս, Յուսիկ, Գրիգորէս, Սահակ եւ Դանիէլ. յիշուած է եւ տէր Ներսէս արեղայ, որ քիչ յետոյ մէջ բերուելիք 1471 թուի մի ուրիշ յիշատակարանի մէջ արդէն եպիսկոպոս է, նոյն՝ դրան արձանագրութեան համանուն եպիսկոպոսի հետ :

Դանիէլ վարդապետը 1464 թուին գալիս է Հաւուց Թառի վանքը «եւ միաբան եղեւ սր. Ամենափրկչիս եւ այլ սրբութեցս», «եւ մեծաւ յուսով եւ փափաքամբ սիրով ձեռն էարկ զսր. եւ երկնամասն եւ փառաւոր կաթողիկէ եկեղեցիս : Եւ վերստին կրկին զարդարեաց եւ սնուց եւ նորոգեաց, որ եւ տաճարածեցաւ համբաւ սորայ ընդ ամ. ծագս տիեզերաց» : Գրիչ Ստեփաննոսը Դանիէլի հասակակիցն է եւ «մի վարդապետի աշակերտեալ», ուստի եւ ի սէր նորա յանձն է առնում դրել այս տօնականը, թէեւ, ինչպէս տեսանք, սկսել էր իւր համար պատրաստել. Ջահանշահի եւ Գրիգոր կաթողիկոսի (Մակունցի) մասին համառօտ տեղեկութիւն տալուց յետոյ՝ աւելցնում է. «ի թվիս Հայոց ԶԺԳ. ի սր յաթոռս Ամենափրկչիս, ի սր. ուխտս Հայոց Թառս գրեցաւ զսր. (!) տառս ձեռամբ Ստեփաննոս անարժան արեղայի ի սէր Դանիէլ վրպի» :

Երրորդ ձեռագիրը Դանիէլ վարդապետի ստացմամբ մի փոքրագիր աւետարան է, գրուած 1471 թուին մօտազաթի վերայ, լաւ բոլորգրով, աւետարանիչների պատկերներով, սկսուածքների եւ լուսանցքի զարդերով, գլուխ-

* Զեռ. էջմ. №1319)1301, Թուղթ, միջակ գեղեցկութեամբ բոլորգիր : Մատթէոսի մեկնութիւնից գատ մի քանի քարտուկներ վերջում : ** էջմ. №3759 :

*** «Եւ գմեղապարտ Զոտացաւ սր. գրոցս Զստեփաննոս եւ զծնողսն մեր յիշեցէ՛ք, որ եւ խիստ տառապանաւ եւ տկար անձամբ գրեցի ի դառն եւ ի նուրբ ժամանակի ի մէջ այլազգեաց՝ եղուկ, եղուկ մեզ» :

ները սկսում էր թռչնադրերով, իսկ տներինը ոսկեգիր. ժամանակին եղել է շքեղ, կրկիկեան արուեստի հետեւողութեամբ, միջակից բարձր որակով*։ Գրիչն է Աղջոց Ս. Ստեփաննոսի, ուրիշ գործերով եւս յայտնի, Վարդան եպիսկոպոս։ Աւետարանի վերջում մեծ յիշատակարանը շարադրուած է գեղեցիկ գրաբարով եւ իմաստով՝ ոմն Ուսանէս արեղայի ձեռքով։ «Դանիէլ վարդապետն Սեւանեցի» այստեղ կոչուած է «Երիցս երանեալ», «քաջ հոգեւոր եւ բանիբուն»։ Գրիչը՝ Վարդան եպիսկոպոս՝ «վասն խնդրոյ ճշնագրեաց եւ սրբասնեալ քաջ բարունոյն Դանիէլի», գրում է այս աւետարանը «ի թվարեւութեա. հայկազնեան տոմարի ԶԻ. ի հայրապետութեն. տր. Արիստակէսի ի յաթոս սր. Էջմիածնի։ Եւ ի թագաւորութեն. վրաց Բագրատին եւ ի դանութեն. Հասան Դէկին», «ի գաւառս Արարազեան, ի ձորս Քեղոյ ի վանքս Աղջոց ընդ հովանեաւ սր. Ստեփանոսիս եւ հրաշափառ կաթողիկէիս...»։ Ապա խնդրում է յիշել Դանիէլի ծնողներին՝ «Կարապետ քահանային եւ մաւրն Համաւորին եւ եղբարցն իւրոց Վրթանիսին, Առքստակիսին եւ Գրիգորէս քահանային, եւ տր. Ներսէս Էպրսկպսին եւ ծնողաց եւ եղբարց նորին, եւ Եսաի քահանային եւ որդոսն Գրիգորէս կուսակրան արեղային»։ Այստեղ ընդգրծուած անունները նոյնանում են արձանագրութեան մէջ յիշուած անձերի հետ. վարդապետի ծնողները անունները կրկնուած աւանք եւ վերելի յիշատակարաններում։ Ներսէս եպիսկոպոսը արեղօք միայն հոգեւոր կապ ունէր Դանիէլի հետ, թէ նաեւ ազգակցական, հաստատ չգիտենք. նոյնը կարող ենք

ասել եւ Եսայի քահանայի եւ նորա որդի Գրիգորէս արեղայի մասին, ո՛չ նոյնանուն քահանայի, որ Դանիէլի եղբայրն էր եւ «Ջ» (=1452) թուին «ի հոռի ԻԸ. լերիտասարդւե տիս» մեռած արդէն*։ Այս Գրիգորիս արեղան դրան նկարիչ Արարահամի եղբայրն էր արձանագրութեան համեմատ, գուցէ եւ հոգեւոր եղբայրը կամ աշակերտակիցը։

Բարերադարար նոյն ձեռագրի մէջ յիշատակութիւն ունինք եւ նկարիչ Արարահամի կողմից. Մատթէոսի վերջում երկու թերթի վերայ, լաւ բոլորգրով կազմուած զանկը, տարբեր բուն գրչութիւնից եւ տակը աւելացրած. «Զածարան. մեծ բարունին զԴանիէլ, մեկնող բանի, զստացաւ սր. մատենիս եւ զաշակերտ եռամեծիս զԱրարահամ անվարժ գրչիկս յիշել յաղօթս ձեր արժանիս, եւ դուք առնէք վարձս բարիս»։ Նորանն է եւ հետեւեալ ոտանաւոր յիշատակարանը, թէ եւ անունը չի յիշուած.

* Ձեռ. Էջմ. №1319 1301. 7բ.։

«Թվ. ԶԽԷ. Զած. արան մեծ բարունի,

Ըգդանիէլ քաջ եւ արի,
Եւթնարփենի շնորհիւ իլի,
Մեկնէ գրանս համասեռի,
Նստեալ ի սր. Սեւան կղզի,
Առաքինեալ եւ անուանի։
Լոյս ծագելով ամեհայնի
Ի ժամանակս դառն եւ յետի,
Սայ գարդարէ գեկեղեցի,
Եւս առաւել գեան կղզի(sic)
Ի գանազան գարդ պերճալի,
Պննեալ ի տիպս հրնուելի։
Որպս. եւ այս մատեան բանի,
Աւետաբեր տն. Յի.

Եւս գաւ գրել իմոյս ձեռին,
Յետ այրեցման դիւացն աստի.
Յիշման առնէք գաւ արժանի,
Ով ոք կարդա կամ հանդիպի։
Նայ եւ գգրչակս յետ ամեհի

* Ձեռ. Երեւանի քանգ. №134)129։

կարֆօնրաց(sic), որ կան յերկրի,
եւ դուք առջիք վարձս բարի
Բարեաց տուողէն յամենայնի»:

Այստեղ համառօտ ամփոփուած ենք
տեսնում Դանիէլի գործունէութիւնը,
որ նկարագրուած էր նախընթաց երկու
յիշատակարանի մէջ, նա «մեծ բարու-
նի» է եւ «մեկնիչ», հաւանօրէն նորա
վարդապետական – քարոզչական կամ
վարժապետական գործունէութիւնն ակ-
նարկուած. բնականաւոր Սեւանն է.
զարդարել է եկեղեցին «ի զանազան զարդ-
պերճալի», որով ի միջի այլոց, Հաւուց
Թառի նորոգութիւնն ու սալելն է ակ-
նարկուած, գուցէ եւ ստացած ձեռա-
գիրները^{**}: Սեւանի զարդերի մէջ պիտի
հասկանալ եւ նորա հրամանով շինուած
քանդակազարդ այս դուռը: Յիշատա-
կարանի «եւ զսա գրել իմոյս ձեռին»
պէտք է հասկանալ Մատթէոսի վերջում
աւելցրած ցանկը, իսկ «յետ այրեցման
դիւացն աստի» խօսքերը անհասկանա-
լի են մեզ:

Մատթէոսի պատկերի տակ չեղա-
գրով կայ եւ հետեւեալ նկատողութիւ-
նը. «Զարբահամ նկարիչ յիշեա եւ ասա
միշտ տր. ողորմեա». արդեօք վերոյիշ-

^{**} Դանիէլ վարդապետի հասակա-
կից եւ դասընկեր լինելու իրողութիւնը
Հաւուց Թառի վանական Ստեփաննոս
գրիչի հետ, նորա ուխտագնացութիւնն
ու հոգեւոր կապը, այն էլ տարբեր ժա-
մանակներում, այս եւ մերձակայ Աղ-
ջոց վանքի հետ, մտածել է տալիս, թէ,
գուցէ, նա ծագմամբ այս շրջանից էր:
Այդ դէպքում կարող է իւր յիշատակա-
րանի մէջ յիշուած «քազմեքախտ» Յով-
հաննէս կրօնաւոր»ը նոյնանալ Աղջոց
վանքում գրուած աւետարանի յիշա-
տակարանի «գծող Ովաննէս սոսկ ա-
նուն արեղայ»ի հետ:

եւալ նոյնանուն նկարի⁶ չն է սա. գրերի
տեսակի տարբերութիւնը ապացոյց չէ
զեռ եւս անձերի զանազանութեան, այս
խնդիրը թողնում ենք առ այժմ բաց:

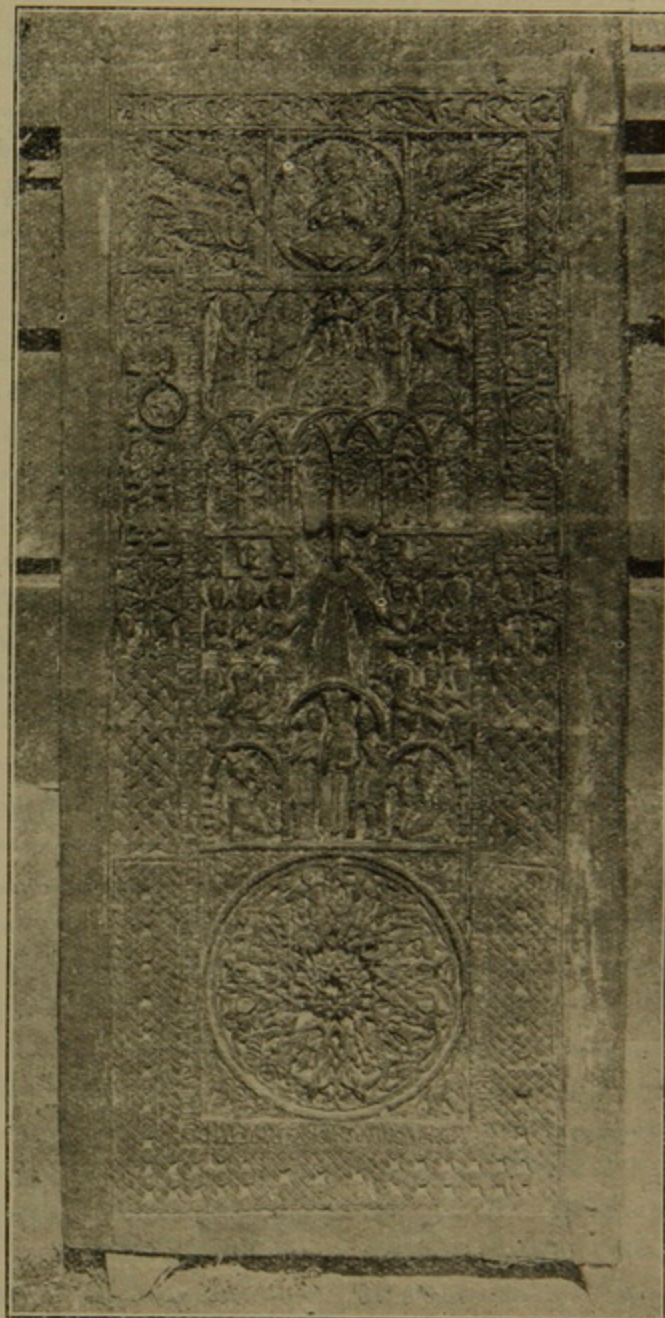
Ժամանակակից եւ նոյնանուն մի
ուրիշ նկարիչ եւ գրիչ ունինք Վալոց
Զորի Սպիտակաւոր Աստուածածնի վա-
նականների մէջ. նորա անունը յիշեցինք
իւր Զաքարիա եղբոր հետ՝ Սարգիս կա-
թողիկոսի հետ կապուած յիշատակա-
րանների մէջ. բայց սա աչակերտ է նոյն
վանքի վանահայր Աւագոտէր վարդապե-
տի, եւ 1482, 1484, 1487 եւ 1498 թ.թ.
իւր վանքում վերջին թուականին եւ նը-
րանից քիչ առաջ «հետոր» եւ «քաջ
բարունապետ» կոչուած ուրիշների կող-
մից*, մինչդեռ նոյնանուն Սեւանեցին
Դանիէլի աչակերտն է, առանց վարդա-
պետական տիտղոսի եւ 1498 թուին Սե-
ւանումն էր:

Դ.

Դրան ծագման հետ կապուած թը-
ւականի եւ անունների այսպիսի լուսա-
բանութիւնից յետոյ, կարող ենք անցնել
նորա հնազանդական – զեղարուեստական
համառօտ վերլուծութեան եւ գնահատ-
ման (պատկ. 2):

Ճակատին չորեքկերպեան աթոռի
վերայ բազմած է Ամենակալը. աջ կող-
մից արծիւ եւ առիւծ, ձախից հրեշտակ
(մարդ) եւ եղ, ուրեմն, զասաւորու-
թիւնը համապատասխան չէ ոչ աւետա-
րանների նշանակներին եւ ոչ Յայտնու-
թեան (Դ.7), այլ եղեկիէլի տեսլեան
(Ա.10): Զորեքկերպեանների մէջքին
կազմուած է քառակուսի չրջանակուած
տարածութիւն, իսկ նորա ներքը, բոլո-
րակ չրջան, վերան երկարաձեւ բարձ

*Մեր «Խաղբակեանք», եր. 236-238:

Պատկեր 2.- Սեւանի Առաքելոց վանքի
հարաւային դուռը

(մութաքայ), իսկ սորա վերայ բազմած խաչադարդուած, մազերն ուսերի վե-
 է Ամենակալը՝ արեւելեան ձեւով, ծա-
 յապատիկ. մէջքի կողմից էլ նկատուում
 է քառանկիւնի թիկնատեղի: Նա աջով
 խաչակնքում է եւ ձախով աւետարան
 բռնել՝ կրծքին սեղմած: Նիմբուսը բո-
 յորակ է, մակերեւոյթը ականակուռ զարդարուն, ականակուռ գօտի կապած.

րաճկոնակի տակից երեւում է ներքնագլխատի քղանցքը՝ մինչեւ ծնկները հասնող։ Թիկունքին ձգւած է նուրբ ծիրանի, որի եղերքներն են միայն երեւում ուսերի կողմից։ Անդրաւարտիկը նեղ է, ոտքերին փափուկ, ճիտկաւոր կօշիկ։ Նստուածքը նման արեւելեան իշխանաւորի, համեմատելի մեր Լեւոն Դ-ի պատկերին, որ նկարուած է Սարգիս Պիծակի կողմից*, բայց աւելի նման հեռաւոր արեւելքի Բուդղայի նստած արձանի, մանաւանդ ոտքերի դիրքով։ Չորեքկերպեանները թւում է թէ թռչում են, իւրաքանչիւր զոյգը իւր ուղղութեամբ, բնագրի ցուցման համաձայն։ Հայ արուեստի մէջ այս մոտիւն ունինք այլ եւ այլ եղանակաւորութիւններով, մանրանկարչութիւնից զատ՝ նաեւ ճարտարապետական քանդակագործութեան եւ ոսկերչութեան մէջ**։ Բոլորակի մը նացած դաշտը, ինչպէս եւ քառանկիւնները զարդարուած են արմաւենիկի եւ եռատերեւների մոտիւններով եւ ցողունների հիւսուածքով, նոյնը նաեւ չորեքկերպեանների բռնած տարածութեան ազատ մասը։

Սրանից ցած՝ Բարեխօսի տեսարանն է, որ խկապէս չորեքկերպեան աթոռի վերայ նստած Ամենակալի հետ ըստ իմաստի մի ամբողջութիւն է կազմում. վերջինը յաճախ առանձին եւս իրրեւ ամբողջութիւն երեւան է գալիս քրիստոնէական արուեստի պատմութեան մէջ։ Չորս կամարների տակ շարքով կանգնած են չորս Փիգուր, մէջտեղի հինգերորդ կամարի տակ մի չէնքի գրմբեթն է իւր խաչով, որ մաս չէ այս խրմբակցութեան։ Չախից դէպի աջ Յովհաննէս Մկրտիչն է անապատականի

ցցուած մագերով, երկրորդը Աստուածածինն է, երրորդը Ստեփաննոս նախավկայ սարկաւազ՝ բուրվաոր ձեռքին, եւ չորրորդը Գրիգոր՝ Լուսաւորիչ Հայաստանեայց, համաձայն «բարեխօս ունիմք» ժամապաշտական մաղթանքի, ամենքն էլ աղաչաւորի դիրքով, ձեռքերն առաջ մեկնած։

Բարեխօսի խմբաքանդակից ցած՝ Հոգեգալստեան տեսարանն է վերնատան մէջ. վերջինը մի սփերիկ, խաչազարդ գմբեթով չէնք է, սիւների վերայ հաստատուած կամարներով պայմանաւորած եւ ոճաւորած. կեդրոնական գմբեթի կողքերից երեւում են մի մի աւելի փոքր դարձեալ սփերիկ գմբեթներ, որ բիւզանդական աղերս է մատնանշում, նաեւ սիւների օղակաւոր բների ձեւակերպութեամբ, յատկապէս ներքեւի կամարներում, ուր ծունկ չօքած երկու վեղարաւորներն են։ Մէջտեղի գմբեթի տակ ցած է սաւառնում աղաւնակերպ Ս. Հոգին, գլխի շուրջը խաչազարդ նիմրուսով*, կտցից դուրս են ցոլում ճառագայթները երեք վնջով երկկարգ եւ երեք երեք նրստած առաքեալների վերայ, աթոռները նկատելի չեն, բոլորն էլ նիմրուսով եւ միբուքաւոր, բացառութեամբ երկուսի, որոնցից մէկը Յովհաննէսն է, կեդրոնական անձերից մէկը՝ նայողի աջ կողմից։ Հագել են երկար, մինչեւ ոտքերը հասնող պարեգօտ, ոմանք գօտեւորուած եւ ուսերին փիլոնաձեւ տողայ ձգած, կրծքին ճարմանդով։

Առաքեալների խմբից ցած՝ նկատուած է երեք կամար սիւների վերայ հաստատուած, միջին երկու սիւներն ու կամարն աւելի բարձր քան կողքերինը, ո-

* Ալիշան. Սիսուան. եր. 481։

** Մեր «Խաղրակեանք» Ա. եր. 192։

* Այստեղ երկու կողմից նկատուում են փակագրով տառեր, որ առայժմ լուծելի չենք կարողացել։

րոնց տակ ծունկ են չոքած եւ ձեռքերը աղօթաւորի ձեւով վեր բարձրացրած երկու վեղարաւորներ. դոցանից աջ կողմինն աւելի ծեր է, միւսը սրածայր մորուքով եւ աւելի երիտասարդական արտայայտութեամբ, արձանագրութեան Դանիէլ վարդապետը եւ Ներսէս եպիսկոպոս, որոնք երկար պարեգօտի վերայից փխլոն ունին ձգած, միջնագարեան վանականների հազուստը, որ տեւում է մինչեւ ժի. դարու վերջերը: Միջին կամարի տակ կանգնած են երեք Փիգուր, միջինն աւելի բարձր, արքայական թագով, աջով խաչակնքում է, ձախով աւետարան բռնել, սեղմած կրծքին, բիւզանդական կայսերական զգեստաւորութեամբ, այսինքն հագել է մինչեւ ոլոքները հասնող տունիկայ, փէշերի եզրները եւ պարանոցը զարդարուն, ինչպէս եւ առաջի կողմից մի շերտ վերից վար, փորուրարի նման, կապել է եւ զօտի: Թագի ճակատը եռաձիւղ, բացուածքի շուրջը երկու բոլորակ գծերի մէջ թանկագին քարերի շարուածք: Դէմքը լրիւ, բոլորակ, կարճ մորուքով, ուրբներից պած ոտքերը շեն երեւում: Թագազարդի աջ կողմից կանգնած է մինչեւ ծնկները հասնող բաճկոն հագած մի այլ Փիգուր, մարդկային գլխով դէպ ի կեդրոնական անձը դարձած, իսկ ծոծրակին էլ կպած է մի կենդանու, թւում է շան, գլուխ. ձախ ձեռքը դրել է փորի վերայ, իսկ աջը բարձրացրել խօսողի կամ աղաչաւորի շարժումով: Թագազարդ անձի ձախ կողմից կանգնած է մի այլ մարդ, սրածայր գլխարկով, պարսկական կամ աւելի ճիշդ պարթեական, մինչեւ ծնկները հասնող բաճկոնով, նեղ անդրաւարտիկով, ոտքերին կօշիկ, ձեռքերը «հաւատամք» բռնած:

Հոգեպատեան պատկերագրու-

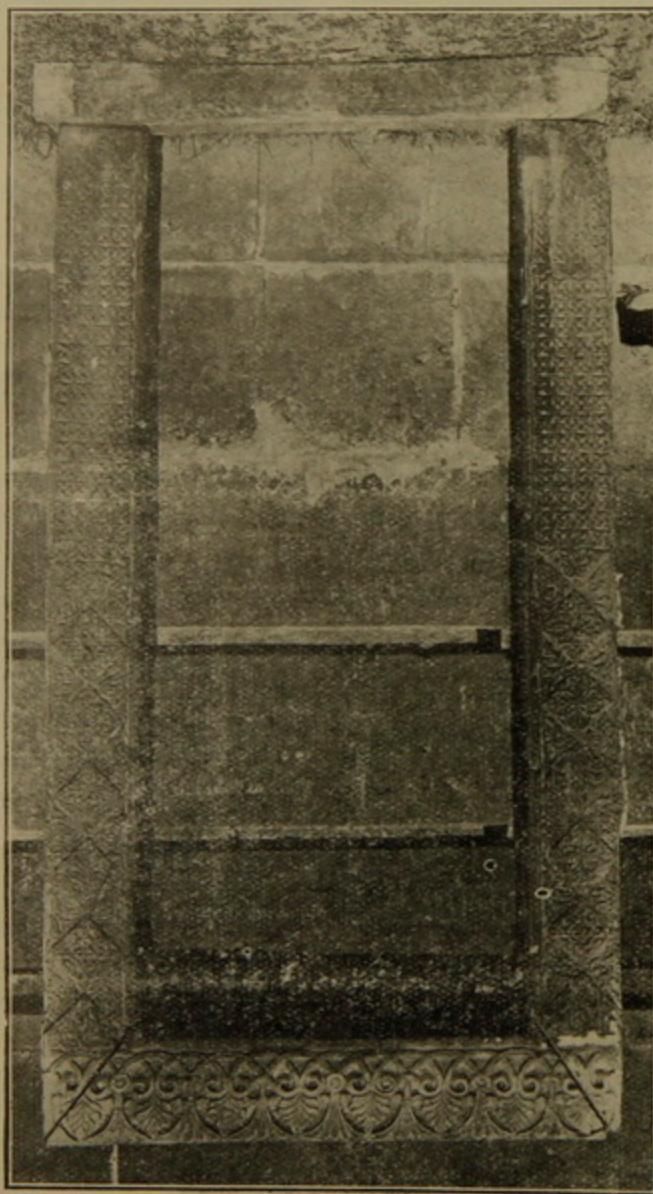
թիւնը երեւան է գալիս 2. դարում ասորական Բարուլայի աւետարանի մանրանկարչութեան մէջ, ինչպէս եւ Մօնցայի սրուակների վերայ, բոլոր առաքեալները կանգնած, գլխներին հրեղէն լեզուներով, նրանց մէջ տեղը Աստուածածին. վերելից ցած է իջնում աղանակերպ Ս. Հոգին: Երկրորդ ձեւակերպութեամբ՝ Թ-ԺԱ. դարում, առաքեալները նստած են, երկու խմբի բաժանուած, երկնքից լուսոյ ճառագայթներն իջնում են առաքեալների գլխին, իսկ նրանց ոտքերից ցած՝ կամարի տակ՝ աշխարհն է կամ ազգերի ներկայացուցչութիւնը (Գործք, Բ. 5-12) երկու խմբի բաժանուած կամ առանց բաժանման: Նոյնը նաեւ Էտիմացիայի հետ կապուած, ինչպէս Գրիգոր Աստուածաբանի պատկերազարդուած ճառերի մէջ, պատրաստուած Թ. դարում Բարսեղ Մակեդոնացու համար (Փարիզ, Ազգ. Մատ. №510): Մեր հարեւան Վրացիների մէջ՝ Գելատի աւետարանում ԺԲ. դարից, ընդօրինակուած բիւզանդական ԺԱ. դարու (Փարիզ, Ազգ. Մատ. №74) կամ աւելի հին օրինակներից, առաքեալները նոյնպէս նստած են, գլխներին երկնքից իջնում են լուսոյ ճառագայթներ, իսկ ոտքերի տակ՝ կամարի ներքոյ ազգերի ներկայացուցիչները, դարձեալ երկու խմբի բաժանուած*: Այս ձեւակերպութիւններով Հոգեպատեան պատկերագրութիւնը կատարելապէս ընդհանրացած է ԺԳ. դարու հայ մանրանկարչութեան մէջ, յաճախ նաեւ կենդանու գլխով եւ Թագազարդ Փիգուրներ-

* Պօֆոնովսիյ.- Նշխարներ քրիստոնէական պատկերագրութեան եւ արուեստի յիշատակարանների. 1900, եր. 180-196:

րի հետ միասին, որ առանձնապատուկ չէ միայն հայ արուեստին: Ազգերի խմբակցութիւնը պատահում է եւ աւելի պարզ ձեւով՝ երկու կամ երեք Փիգուրներով, ինչպէս մեր դրան պատկերագրութեան մէջ: Կենդանու գլխով մարդը շնագլխաց ազգն է կամ հեթանոսութիւնը, առասպելական աւանդութեան ազդեցութեամբ, իսկ թագազարդ անձով սովորաբար աշխարհն է ներկայացրած

(ko'smos), բայց մեր դրան վերայ, տըւեալներից դատելով, նկարիչը պատկերաւորում է Քրիստոս իւր աւետարանով աշխարհի ազգերի մէջ:

Պատկերագրական քանդակների տակ երեւում է մի սիրուն եւ մեծ վարդեակ բոլորակի մէջ, շատ յաճախ կրրկնուած ճարտարապետական եւ մանաւանդ խաչքարերի քանդակազարդութեան մէջ. վարդեակն էլ գետեղուած է

Պատկեր 3.- Սեւանի նկարագարդ դրան շրջանակը

քառանկիւնու մէջ, զարդարուն անկիւններով եւ հիւսուած եռատերեւի եւ արմաւենիկի ցօղուններով, բոլորն էլ շատ սիրուած ժԳ. դարու մանրանկարչութեան մէջ: Ապա այս բոլորը, այսինքն Բարեխօսի չորս պատկերները, Հոգեգայտատը իւր բաղկացուցիչ մասերով, շրջապատուած է մի քառանկիւնի, փոքր ինչ դուրս ընկած, տախտակաձեւ շրջանակով, որի չորս կողերի վերայ փորագրուած է արձանագրութիւնը, ձախ անկիւնից սկսուած՝ նախ դէպի վեր եւ ապա միշտ աջ՝ շրջանակի ուղղութեամբ: Իսկ այս բոլորը, նաեւ Ամենակալի պատկերագրութիւնը, եզերուած է մի արտաքին շրջանակով, որի բազմաձեւ հիւսուածքի եւ վարդակաների զարդարանքները փոփոխուած են պատկերագրական մասերի փոփոխման հետ: Բուն դուռն էլ, որ ընկուզի փայտի մի կտոր է, ունէր առանձին շրջանակ, տարրեր փայտից (պատկ. 3), զարդարանքները նրման մեր ժԳ. դարու խաչքարերի կողերի զարդարանքներին, որոնք եւ աղերս են ցուցարեւում մահմետական արուեստի հետ, յատկապէս աջ եւ ձախ կողերի աղիւսաձեւերն ու ներքեւի երկրաչափական հիւսուածքները:

Արդեօք ամբողջի յղացումն ու շարագրութիւնը Արրահամի⁶ աշխատանքն է, թէ ընդօրինակութիւն մի աւելի հին

գործի: Անկասկած է, որ ամբողջութեան ոճը, յատկապէս արտաքին շրջանակի (պատկ. 3), աւելի հնագոյն ժամանակի ազդեցութիւն է մատնանշում, այսինքն ժԳ. դարի կէսերից յետ՝ դէպ ի ժԳ. դարը, որ ընդհանուր առմամբ իւր դրոշմն է դրել նաեւ յետագայ դարերի վերայ, բայց Լանկթամուրից յետոյ արդէն կենդանութիւնն ու ազնուութիւնը հետզհետէ կորցրած եւ բարբարոսական տարրերի եւ կոշտութեան ակնյայտնի նշաններով: Այստեղ թէ՛ պատկերագրութիւնը եւ թէ՛ զարդարանքը նուրբ է եւ ազնիւ, որչափ այս խօսքերը կարելի է ժԳ. ժԳ. դարի առաջին կիսի արուեստի մասին գործածել: Եթէ ընդօրինակութիւն չէ, որ չենք կարծում, յատկապէս բուն դրան նկատմամբ, այլ հրնագոյն աւանդութիւնների եւ ոճի իւրացմամբ մի նոր շարագրութիւն, ապա յանձին Արրահամի ունինք ժԵ. դարու ամենալու արուեստագէտներից մէկը, ժամանակի սովորական մակերեւոյթից բարձր իւր ընտիր տեխնիկայով եւ շարագրական ունակութեամբ: Այսպիսի ենթադրութեան հիմք է ծառայում մեզ նաեւ խաչքարերի արուեստի մէջ նման երևույթների գոյութիւնը:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Նոր Նախիջեւան